

Tjenestefolk på landet i reformationstidens Sønderjylland

Af Bjørn Poulsen

Tjenestefolk eller "tyende" er personer, der ved aftale og mod løn er fæstet til forefaldende arbejde for en længere periode, i reglen et halvt eller et helt år. Kost og ophold hos arbejdsgiveren, husbonden, udgør en del af deres løn. Selve dette kontraktforhold udbredtes antagelig som en følge af senmiddelalderens ændringer i landbosamfundet. For ganske vist træffer man allerede i 1200-tallets landskabslove "leghædræng", tjenestekarl, og "leghæhion", tyende, hos bønder; men det må anses for sandsynligt, at disses rolle var mindre fremtrædende end senere. De afhængige husmænd, gårdsæderne, udgjorde hovedarbejdskraften i højmiddelalderens fremherskende storgårds-system, og det var først dette systems nedbrydning og fremvæksten af et lag af ret store bondegårde, der i løbet af 1400-tallet skabte baggrund for et fastere kontraktforhold mellem bonde og tjenestefolk. Lollands vilkår fra 1446 slår således fast, at ligeledes "skal ingen lejedreng have mere end to lejemål (om året), det første skal være fra Skt. Budolfi dag og til Skt. Andreæ dag at hjælpe bonden med sin høst og hans vinter-sæd i jord" ¹. Bestemmelsen svarer nøje til Danske Lovs fastsættelse af, at ingen karl måtte tage arbejde på en gård "ringere

Dr. phil. Bjørn Poulsen, f. 1955. Cand. mag. i historie og europæisk etnologi, arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa.

Har skrevet "Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig" 1988 (diputats), "Bondens Penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1450-1650" 1990 og sammen med K. J. Lorenzen-Schmidt udgivet "Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte" 1992. Desuden forfatter til en række artikler om landbrug - herunder bondedagbøger, saltproduktion, handel, byhistorie, pengeforhold, numismatik og statsøkonomi.

end helt og halvt år, uden et halvt års løns forbrydelse”². Ifølge Danske Lov var skiftedagene 1. juni og 1. december. Denne formalisering af kontraktforholdet gik hånd i hånd med udviklingen af husbondens formelle og patriarkalske myndighed over tyendet, der i Danmark faktisk først løsnedes med tyendeloven af 1920.

Studiet af tjenestefolkenes fremvækst som gruppe, deres antal og vilkår kan ikke karakteriseres som fremskredent³. H. Schledermann bemærker i sin udmærkede oversigtsartikel i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder: “Om antallet af tyende på forskellige typer af fæstegårde kan man kun gisne ud fra evt. specialiseret produktion og hoveriets omfang.” Grunden til den begrænsede viden er - naturligvis - kildematerialets beskedne omfang. Der er behov for nyt kilde-materiale og analyser heraf, og i det følgende skal det derfor undersøges, om en række sønderjyske kilder fra 1500-tallets første halvdel, kunne bidrage til mindre gisning og mere sikker viden om tjenestefolkene i ældre tid.

Tjenestefolk og deres beskatning

Med 1400-tallets fastere kontraktforhold mellem bonde og tyende og den deraf følgende løn kom muligheden for beskatning af tjenestefolk. “Karlene (de knechte) og pigerne (de megede) måtte også give (skat) i Holstens og Stormarns land” hedder det i Chronik der Nordelbischen Sassen om den skat, som grev Gerhard udskrev i 1468⁴. Det skattesystem, der udvikledes i senmiddelalderen, og som varede til enevældens reformer, hvilede på ekstraordinære skatter, som principielt måtte bevilges og ydes fyrsten af de betalende. At tjenestefolkene trådte ind som skatteydere vidner om en ny erkendelse af dem som individer, udskilt fra husholdet. Tjenestefolk nærmede sig nu en status som juridisk-økonomisk ansvarlige personer, der hæftede for sig selv. Der er givetvis tale om en skattepraksis, der kom sydfra. I Württemberg kan man således følge beskatningen af tjenestefolk fra 1448 og frem til 1500-tallets midte. Her blev deres årsløn beskattet med 1/20⁵. I kongeriget Danmark tyder intet på, at skat af tjenestetyende har været opkrævet før 1536⁶. Dette år måtte “arbejdskarle”, der fik hel løn,

af med det halve i skat ⁷. I den følgende tid 1539-78 beskattedes i Danmark derimod kun de tjenestedrenge, der tjente for "kornsæd", mens de, der modtog deres løn i penge, var fri. Først i årene 1578/79 indførtes den praksis at anvende pengelønnen som beskatningsgrundlag, uanset om tjenestefolkene havde kornsæd eller ej. Beskatningen af tjenestefolk i hertugdømmet Slesvig udviklede sig tidligere end i kongeriget og med en større vægt på pengeskatterne, men var dog på den anden side bag efter de sydligere områder.

Slesvigske tjenestefolksskatter

I hertugdømmet Slesvig kan de tidligste opkrævninger af skat af tjenestefolk dokumenteres for årene 1524, 1534 og 1543.

Allerede den første skat i 1524 satte normen for de følgende: Tjenestefolkene skulle da betale det halve af deres løn til fyrsten. Der var altså tale om et ganske voldsomt indhug i indtægten, der næsten lever op til nutidige danske forhold. Om 1524-skatten bestemtes det videre, at den skulle vurderes fra Mikkelsdag (29. september), "getaxert up Michaelis", der åbenbart, som også senere, var skiftedag ⁸. Skatten 1543 pålagdes af hertug Hans den Ældre 16. oktober således, at bønderne betalte 1/20 af alt deres gods, og tyendet "karl eller pige" skulle yde den halve årsløn. Sidste indbetalingsfrist var førstkommande Skt. Kathrine dag, dvs. 25. november ⁹. Speciel for de danske enklaver i Sønderjylland - Riberhus, Trøjborg og Møgeltønder len - var en skat, der opkrævedes i 1545, og hvor "leyedrenge" skulle betale 1/2 daler i skat ¹⁰.

En gennemgang af de ældste bevarede slesvigske lensregnskaber har vist, at der som resultat af disse tjenestefolksskatter eksisterer følgende lister: 1) Tjenestefolk i Tørning len 1524. 2) Tjenestefolk i Sønderborg len 1534. 3) Tjenestefolk i Tønder len 1534 (kun restanceliste fra 1535). 4) Tjenestefolk i Sønderborg len 1543. 5) Tjenestefolk på Ærø 1543. 6) Tjenestefolk i Nordborg len 1543. 7) Tjenestefolk i Tønder len 1543. Regnskabernes ud-sagn om tjenestefolk skal nu gennemgås, og først i en afsluttende diskussion berøres spørgsmålet om, hvor vidt deres oplysninger er identiske med virkeligheden. Møntregning sker overalt i lybske mark og skillinge, der gjaldt det dobbelte af danske.

Det Naageskrumme zo van den dinst
 lincstien in den 1590 doeninge
 helste vdes leue van een gantzen
 jaar getaert op Michaelis ledaget
 anno den 1590 dinst phylip
 Herman van Goober

Verduynghe

Laager besoff

Jupp vuyff	—	1/2
Dinne vuyff	—	1/2
Anders vuyff	—	1/2
Also vuyff	—	1/2
Wylas vuyff	—	1/2
Linck vuyff	—	1/2

Guda vuyff

Side af Tørring lens regnskab fra 1524
 med en overskrift, der på plattysk for-
 tæller, at dette er tjenefolkenes halve
 løn, som er opkrævet i Tørring len, reg-
 net efter hele årslønnen og vurderet på
 Mikkelsdag. Herefter kommer en række
 navne fra Hviding herred
 (Rigsarkivet).

Tjenestefolk i Tørning len 1524

Det regnskab, der i 1524 aflagdes fra Tørning len i det nordvestligste Sønderjylland, fortegner 189 personer, der havde indbetalt tjenestefolkskat ¹¹. Navn og beløb er specificeret for hver af disse skatteydere, men blandt regnskabets indtægter nævnes yderligere den "haluen knechte lonn", som fæsterne under Johan Reventlow af Gram betalte, nemlig ialt 11 mark, og her angives antallet af tjenestefolk ikke. Alt i alt indkom der i lenet fra tjenestefolkskatten 168 mark 2 hvid.

Vi kan nu nærmere betragte de 189 folk, hvis skat, navn, sogn, og ofte landsby kendes. Deres skattebeløb i skilling fordeler sig således (beløb i penninge og hvide er udeladt) (tab 1):

Tab 1.

Skatteydere i Tørning len 1524 fordelt på skattebeløb

Sk	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Antal	0	3	6	12	11	11	4	22	5	7	2	28	0	6	0	24	0	3	2

Sk	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	44
Antal	10	3	3	0	16	0	1	0	2	1	1	0	4	0	0	1	1	1

(Kilde: *Skatteregnskab Tørning len, 1524*).

Det viser sig, at der forekommer en ganske voldsom spredning i de betalte beløb. Et flertal på 82 betalte 11-20 skilling; men hele 74 folk betalte under 10 skilling; der var 33, der gav over 20 skilling, og enkelte måtte af med op til 44 skilling.

Skatteyderne var næsten udelukkende mænd; men enkelte kvinder forekom også. I Hviding sogn fandt man Bodeltj Jenskun (22 sk), i Spandet sogn Karyne Jeppes (24 sk), i Hjarup sogn boede Karine Matzß (16 sk), i Gram sogn Birgite Jesß (6 sk). Som kvindernes skattebeløb viser, var det ikke dem, der gav mindst. Deres ringe antal og forholdsvis store betalinger giver en anelse om, at det ikke er tjenestefolkene, hvis navne vi får, og at det i stedet er gårdmænd og enker på gårde, der forekommer på listen. Denne tanke bekræftiges, når man nærmere betragter navnene på de gårdmænd, som betalte den almindelige skat i 1524 ¹².

1524-listen kan følgelig ikke benyttes til at undersøge det konkrete antal tjenestefolk på gårdene, og også som kilde til tjenestefolkenes løn bliver den usikker, da flere tjenestefolk kan gemme sig under et skattebeløb. Med hensyn til lønningerne

kan man dog fremsætte den formodning, at den laveste klumpning af skattebeløbene omkring 8 skilling repræsenterer en hyppig forekommende årsløn på 16 skilling eller 1 mark. Hvad listen er velegnet til, er en modstilling af antal gårde med tjenestefolk, der jo må være lig med antallet af betalere i skattelisten, og det totale antal gårdbrug i området. Antallet af gårdbrug kan hentes fra lenets pengeregnskab for 1524 (tab. 2):

Tab 2.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Tørning len 1524

Gårde/Område	Hviding	Kalvslund	Frøs	Gram	Andre herreder*	Ialt
Ialt	202	51	87	254	48	642
Med tjenestef.	63	34	46	34	13	190

* Sønder Rangstrup, Nørre Rangstrup, Rise, Slogs, Tystrup herreder.

(Kilde: *Skatteregnskaber Tørning len, 1524*).

Opstillingen efterlader ingen tvivl om, at der var langt flere gårde i Tørning len end indbetalinger for tjenestefolk, og at forholdet mellem gårde og tjenestefolk varierede meget fra herred til herred. I gennemsnit var det ca. hver 3. gård som betalte tjenestefolkskat, men dette dækkede over forhold lige fra Kalvslund herred, hvor 2/3 af gårdene havde tjenestefolk, Frøs med halvdelen og Hviding med 1/3 til Gram herred med kun 1/7. Det er nærliggende allerede på dette stadi at knytte skattelisterens udsagn om antallet af tjenestefolk til herredernes jordbundsforhold, i hvert fald for Gram herred, der prægedes af mager jord.

Tjenestefolk i Sønderborg len 1534

I Sønderborg lens pengeregnskab for året 1534 registreredes tjenestefolkskat som alle regnskabets andre indtægter detaljeret i flere afsnit, dels under Sundeved, "Knechte und Megede Schat uth Szundewyt" - karle- og pigeskat fra Sundeved, dels under tre alsiske administrationsområder, der efter deres fogeder kaldtes "Hans Terkelsens len", "Hans Kukenmoders len", "Jep Wranges len"¹³. Afslutningsvis finder man en liste over adelige i lenet, der blot uspecificeret havde betalt skat af deres tyende. Det drejer sig om følgende personer (tab. 3):

Tab. 3.

Adelige betalere af tjenestefolkskat i Sønderborg len 1534
og deres plovskat dette år

Navn	Tjenestefolkskat			Plovskat
Ditlev Brockdorf	119 mk	1 sk	9 d	475 mk
Gotske Holck	8 mk	1 sk	9 d	57 mk
Wolmer von der Herberge	15 mk	12 sk		24 mk
Fru Magdalene til Blans	7 mk			15 mk
Jurgen von der Herberge		26 sk		18 mk

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1534, s. 90).

De meget store forskelle i de adeliges tjenestefolkskatter var først og fremmest en følge af deres varierende antal fæstegårde, som det fremgår af plovskatten, der betales af gårdene. Af hver plov blev givet 1 gylden eller 1 mark lybsk. Sætter man skønsvist hver plov til en gård, hvilket ikke er ganske ukorrekt, bliver det imidlertid tydeligt, at de adelige i meget varierende grad betalte tjenestefolkskat af deres gods. Det svingede fra Wolmer von der Herberges og Fru Magdalenes gods, hvor næsten halvdelen af gårdene kan skønnes at have været med tyende, til Brockdorf med 1/7 af fæstegårdene med tyende og endelig Holcks og Jürgen von der Herberges mistænkeligt små opgivelser. Materialet indbyder ikke til yderligere kommentarer om de adeliges godsers tyende, men det er dog værd at fastholde, at op til halvdelen af adelsfæstegårdene kunne have tyende.

Variationerne med hensyn til tyende lader sig sikrere studere for de ialt 156 hushold i lenet under landsherren, som der foreligger detaljerede oplysninger for (tab. 4):

Tab. 4.

Antal gårde med tjenestefolk og tjenestefolkenes fordeling på kategorier i Sønderborg len 1534

Kategori/Område	Sundeved	Terkelsens len	Kukenmoders len	Wranges len	Ialt
Gårde	61	40	25	30	156
Karle	40	20	13	9	82
“Sønner”				2	2
Piger	23	21	13	15	72
“Døtre”	1			2	3
Dreng	12	12	6	12	42
Lillepige				1	1

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1534).

Kunigets und Wogede Schatz des Szundewyt

	Jm xxxij
Geldes	
Peter Gauppens & Junge	7 mrs
Anders Singspings & Peter	7 mrs
Junge Singspings & Tuke	7 mrs
Drecks	
Peter Junge & Junge	7 mrs
Brecht	
Peter Singsping & Tomas	7 mrs
Anders Singspings & Peter	7 mrs
Jens Jule & Tuke	7 mrs
Geldes	
Thaly Singsping & Anders	7 mrs
Eni maget Cwoldwige	7 mrs
Jens Gauppens & Junge	7 mrs
Jens Singspings & Junge	7 mrs
xxv	
Summa alles drey mrs 1 p	

Udsnit af side af regnskab for Sønderborg len 1534. Her er listet - "Knechte und megede Schatz uth Szundewyt" - Karle- og pigeskat af Sundeved. Som første indførsel ser man tre karle: Jurgen, Peter og Tuke i landsbyen Skelde. (Rigsarkivet).

Man betjente sig her som i de følgende regnskaber af kategorierne karl (knecht), pige (maget) og dreng (junge), lillepige (derne). Hertil kom så et par tilfælde, hvor det angives, at der er tale om en "Soene", altså en søn, eller "Dochter", en datter.

Man ser, at der generelt var omtrent lige så stort et antal karle som piger, mens de yngre "drenge" var færre. I Jep Wranges len fandt man dog en forskydning fra karle til drengene, der overtog karlenes førsteplads. Dette kan afspejle virkelige forhold, men kan også blot være et spørgsmål om definitioner af kategorierne. Lillepigen, som tjente i Stevning på Nordals, repræsenterer helt alene sin gruppe. De isolerede betalinger af tjenestefolkskat for gårdmændenes sønner og døtre fortæller os i øvrigt, at disse kunne indgå kontrakt med eget hushold ganske på linje med fremmede.

De skattebeløb, som betaltes af (eller for) tjenestefolkene, så sådan ud (tab. 5):

Tab. 5.

Tjenestefolk i Sønderborg len 1534 fordelt efter skattebeløb

Kategorier/Skilling	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Karle		2				4		3	11		4	3	13			2
"Sønner"					1	1										
Piger		2	2	4	1		11	1	2		8	1	6		18	2
"Døtre"								3								
Drenge		1	3	2	6	3	3		7	7				1	7	
Lillepige			1													

Kategorier / Skilling	19	20	21	22	23	24	25	26	30	32	40	44	54	
Karle		3			1	20		1	1	12		2	1	1
"Sønner"														
Piger			8		1		3							
"Døtre"														
Drenge			1			1								
Lillepige														

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1534).

Det fremgår, at karlene betalte langt de største beløb og, da skatten var den halve årsløn, altså også havde den største årlige indtægt. En enkelt karl betalte hele 3 mark 6 skilling (54 skilling) i skat, store grupper betalte 2 mark (32 sk), 1 1/2 mark (24 sk) og 12 skilling. Karlelønninger har altså almindeligt ligget på 3-4 mark. Den anden store tyendekategori, pigerne, lønnedes noget lavere, idet mange af dem betalte 20, 16, 12 og 8 skilling, og deres lønninger altså generelt bevægede sig mellem 1 mark og 2 1/2 mark årligt. Pigerens løn lå igen lidt over drengenes, der ofte var 3/4 til 2 mark årligt. De lave lønninger på 1/2 mark (4 skilling skat) fandt man inden for alle kategorier, og det var ikke overraskende dette beskedne beløb

lillepigen fik; kun hos drengene var det dog en større gruppe, der modtog så lav en løn.

Efter at have set på tjenestefolkenes fordeling på kategorier og lønninger kan vi forsøge at bestemme, hvor stor en del af lenets skatteydende bønder, som havde tjenestefolk. Dette kan findes ved at sammenholde listen over 20-penningskatten, der var en 5 % formueskat, som alle bønder betalte, med listen over tjenestefolkskat (tab. 6):

Tab. 6.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Sønderborg len 1534

Kategori/Område	Sundeved	Terkelsens len	Kukenmoders len	Wranges len	Ialt
Ialt	172	128	106	127	533
Med tjenestef.	61	40	25	30	156

(Kilde: *Sønderborg lens pengeregnskab, 1534*).

Mens 533 personer betalte 20-penningskat, var det, som det ses, kun 156, der ydede tjenestefolkskatten. Det kan tolkes således, at det i almindelighed var o. 1/3 af lenets gårdbrug, der havde tjenestefolk. Betragter man de fire delområder, fremgår det, at andelen af gårde med tjenestefolk kunne svinge fra o. 1/3 til o. 1/4.

En gennemgang af næste års pengeregnskab, regnskabet fra 1535, viser, at der ikke forekom efterbetalinger af 1534-skatterne. Åbenbart var alt betalt rettidigt. Dette var derimod ikke tilfældet i Tønder len.

Tjenestefolk i Tønder len 1534

Tjenestefolkskatten i Tønder len for året 1534 kendes kun indirekte. Skattelisterne for dette år er nemlig ikke bevarede; men i lensregnskabet for 1535 forekommer en restanceliste over efterbetalt skat for 1534¹⁴. Restancebetalerne var ialt 13 gårde med 11 karle og piger.

Deres skat fordelte sig således (tab. 7):

Tab. 7.

Tjenestefolk i Tønder len 1534 fordelt efter skattebeløb (restancer).

Kategorier/Skilling	6	8	10	12	16	20	24	28
Karle	3	1		2			3	2
Piger			1		1	2		

(Kilde: Tønder lens pengeregnskab, 1535).

Tjenestefolk i Sønderborg len 1543

Ved skatten i 1543 opkrævede landsherren ligesom i 1534 bøndernes "20. penning" samt tjenestefolkenes løn. For Sønderborg len findes en skatliste, der umiddelbart kan sammenlignes med listen fra 1534¹⁵. Vi kan igen opstille en oversigt over antallet af hushold og kategorier af tjenestefolk, fordelt på Sundeved og tre "len".

Det er foretaget i tab. 8:

Tab. 8.

Antal gårde med tjenestefolk og tjenestefolkenes fordeling på kategorier i Sønderborg len 1543

Kategori/Område	Sundeved*	Terkelsens len	Kukenmoders len	Wranges len	Ialt
Hushold	47	37		46	175
Karle	24	24		23	104
Piger	15	17		24	81
Drenge	19	11		4	37
Lillepige		1			1

* I Sundeved nævnes i et tilfælde uspecificeret "tyende" (med skat svarende til 2-3 tjenestefolk).

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1543).

Sammenligner man tallene i tabel 8 (1543) med tabel 4 (1534), bliver det klart, at grundstrukturernes er uændrede. Karlene er begge steder flest; men der er næsten lige så mange piger. Drengene udgjorde begge steder kun 1/6-1/5 af tyendet, og endog den enkelte lillepige er fælles for listerne. Antallet af hushold med tjenestefolk er vokset i tiåret, og tilsvarende er tallene for karle og piger steget. Kun drengene følger ikke denne vækst, navnlig på grund af de mærkværdigt få drenge i Wranges len i 1543.

De betalte skattebeløb er ligeledes fordelt efter samme mønster, som det fremgår af tab. 9:

Tab. 9.

Tjenestefolk i Sønderborg len 1543 fordelt efter skattebeløb

Kategorier/Skilling	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Karle								3		4						24
Piger					1	4		20		3		22		1		19
Dreng						4		9		1		12				9
Lillepige						1										

Kategorier/Skilling	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	32	36	40	48
Karle		1		15				22			4	1	20	2	5	1
Piger			1	2	3			5								
Dreng					1											
Lillepige																

(Kilde: Sønderborg lens pengeregnskab, 1543).

Igen ses det, at karlene tjente mest. Sammenlignet med 1534 genfinder man i tabel 9 de enkelte store karleskatter på 36, 40 og 48 skilling og koncentrationer i skattegrupperne 32, 24 og 16 skilling. Hertil føjer sig i 1543 en større gruppe 20-skillings betalere. Karlernes løn var åbenbart uforandret hyppigst 2-4 mark årligt. Pigerne betalte oftest 16, 12 og 8 skilling, svarende til 1-2 mark i årsløn. Drengene betalte og tjente følgelig næsten det samme som pigerne, mens den isolerede lillepige nu fik 6 skilling mod kun 4 skilling i 1534. I det hele taget er det generelt, at de allerlaveste skattebeløb på 3-5 skilling, svarende til lønninger på 6-10 skilling pr. år, ganske forsvandt i tiåret. Man kunne nu næppe byde nogen en løn på under 12 skilling om året.

Ser man på forholdet mellem betalere af 20-penning-skatten, altså det totale antal hushold i området, og betalere af tjenestefolkskat, fremkommer følgende billede (tab. 10):

Tab 10.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Sønderborg len 1543

Kategori/Område	Sundeved	Terkelsens len	Kukenmoders len	Wranges len	Ialt
Gårde ialt	173	122	110	111	516
Gårde m/tjenf.	47	37	46	45	175

(Kilde: Sønderborg lens pengeregnskab, 1543).

Som i 1534 var det ni år senere ca. 1/3 af lenets gårde, der havde tjenestefolk.

Tjenestefolk på Ærø 1543

Ærø var en del af Sønderborg len, og i dette lens regnskab for 1543 finder man en liste med "Schath van dem densth volcke van Arre", skat af Ærøs tjenestefolk¹⁶. Ifølge listen betalte ialt 86 hushold tjenestefolkskat af ialt 65 karle og 35 piger. Karlene var altså næsten dobbelt så mange som pigerne. Da ialt 268 hushold ifølge regnskabet ydede 20.-penninge skat, kan man udregne, at ca. 1/3 af husholdene havde tjenestefolk.

Deres løn fordelte sig som vist i tab. 11:

Tab. 11. Tjenestefolk på Ærø 1543 fordelt efter skattebeløb

Kategorier/Skilling	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Karle			8				2				3					2
Piger		1	4			1	17				3		1	2		4
Kategorier/Skilling	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41
Karle				1		1	1	3			1	1			2	8
Piger		1	1													
Kategorier/Skilling	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	
Karle		1		7		3		11		1		3		2		4
Piger																

(Kilde: Sønderborg lens pengeregnskab, 1543).

Ikke overraskende var det karlene, der betalte mest; påfaldende er det imidlertid, hvor meget de betalte. På Ærø gav karlene hyppigt 48 skilling i skat, mange gav 44, 40 (og 12) skilling. Koncentrationerne omkring 40-48 skilling, der svarede til 5-6 mark i årsløn, lå mærkbart over det øvrige Sønderborg lens højeste skattebeløb. Her betaltes 48 skilling kun en gang, og man må ud fra skattelisterne konkludere, at normallønnen lå omkring 1 mark over fastlandets. Om dette er korrekt, lader sig efterprøve for yderligere en del af Als, nemlig Nordborg len.

Tjenestefolk i Nordborg len 1543

Fra Nordborg len findes en skatliste fra 1543, der slutter sig tæt til listen fra Sønderborg len, blot indeholder den på en gang gårdmandens og hans tjenestefolks navne og skattebeløb¹⁷. Man kan altså umiddelbart overskue de enkelte bebyggelser og

deres mængde af tjenestefolk. Antallet af tjenestefolk og hus- hold med tjenestefolk taget landsby for landsby er vist i tab. 12:

Tabel 12.

Antal gårde med tjenestefolk og tjenestefolkenes fordeling på kategorier i Nordborg len 1543

Landsby	Holm	Pøl	Lavensby	Havnsbjerg	Brandsbøl	Oksbøl
Gårde m.tjenf.	9	1	5	6	1	3
Karle	6		2	5	1	1
Piger	3	1	2	5		3
Drenge	2		1	2		
Lillepige			1			

Landsby	Mjels	Broballe	Købing	Præstegårde*	Ialt
Gårde m.tjenf.	4	3	6	3	41
Karle	3	1	5	3	27
Piger	3	2	2	3	23
Drenge	1			2	8
Lillepige					1

* Præstegårdene i Oksbøl/Tontoft /Havnsbjerg

(Kilde: Regnskab over 20.-penning skat i Nordborg len, 1543).

Der var altså i lenet flere karle end piger, nemlig 27 karle og 23 piger, hertil kom 8 drenge og 1 "lillepige". Ser man på de ialt 57 tjenestefolks løn, får man følgende billede (tab. 13):

Tab 13.

Tjenestefolk i Nordborg len 1543 fordelt efter skattebeløb

Skat/Skilling	4	6	8	12	16	20	22	24	30	32	36	40
Karle				2	2	1	1	8	1	10	1	1
Piger		1	3	8	8	3						
Drenge		1	2	4	1							
Lillepige	1											

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1543).

Der er klart tale om det sædvanlige hierarki, hvori karlene lå højst med en løn på almindeligvis 3-4 mark om året, pigerne på ca. det halve med 1 1/2-2 mark, drengene endnu lavere med 1-1 1/2 mark og allerlavest lillepigen med 1/2 mark om året.

Antallet af gårde med tjenestefolk kan ud fra skattelisten umiddelbart jøvnføres med det totale antal gårde i landsbyerne (tab. 14):

Tab. 14.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Nordborg len 1543

Gårde/Bebyggelse	Holm	Pøl	Lavensby	Havnbjerg	Brandsbøl	Oksbøl
Ialt	25	12	12	13	5	11
Med tjenestefolk	9	1	5	6	1	3

Gårde/Bebyggelse	Mjels	Broballe	Købing	Præstegårde	Ialt
Ialt	12	7	11	3	111
Med tjenestefolk	4	3	6	3	41

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1543).

Det ses, at det, som det tidligere er fremgået, var ca. 1/3 af gårdene, der havde tjenestefolk. Dette er dog klart et gennemsnitstal, der i de enkelte landsbyer kunne gå ned til 1/12 og op til over halvdelen.

Listen fra Nordborg len understøtter i alle måder det billede, som skattelisterne fra Sønderborg len 1534 og 1543 har givet af tjenestefolkenes antal og vilkår i det østlige Sønderjylland. Den allerede gennemgåede liste fra Tørning len antydede imidlertid, at der forekom andre mønstre i andre slesvigske egne; variationerne kan yderligere dokumenteres ved en undersøgelse af et regnskab fra det overvejende vestligt beliggende Tønder len.

Bøkingherred
Lindholm Carstensen
Jens timorssøn Lunde - m. m.
Brøder m. m. Mager - x x //
Jens Jørgen - Mager - x x //
Jens Duessen for denst. sin m.

Udsnit af side af regnskab for Tønder len 1543.

I Lindholm sogn i Bøking herred finder man 1 karl og to piger, samt ved bonden Jens Duessen den uspecificerede angivelse "syn denst" - hans tyende. Ud fra tyendeskatten ses det, at der må have været ca. 3 personer hos Duessen, der da også var en mægtig mand, der var involveret i produktion af frisersalt og solgte salt over hele Slesvig, og som betalte hele hundrede mark i 20% - skat.

Det sket der papen denst

Geburt

E. Erik sin kraft — 2 \overline{m}
sin yngst — 12 \overline{s}

Erntingst

E. Jørgen sin kraft — 2 \overline{m}
sin yngst — 12 \overline{s}

Sorlandbrug

E. Jøhan sin kraft — 2 \overline{m}
sin yngst — 7 \overline{m}

8 \overline{m}

Side af regnskab for Tønder len 1543.
Det fortegner præsternes tyende -
"der papen denst".

Hr. Erik, der er præst i Oksbøl, har en
karl, der betaler 2 mark i skat, og en
dreng, der giver 12 skilling.

(Rigsarkivet).

Tjenestefolk i Tønder len 1543

I Tønder lens pengeregnskab for 1543 finder man listen "wo nageschreuen is der knechten unnd Megeden ere halve Loen Im Ampte Lutk(en) Tunder(en)".¹⁸

Heri er følgende tjenestefolk optegnet (tab. 15):

Tab 15.

Antal gårde med tjenestefolk og tjenestefolkenes fordeling på kategorier i Tønder len 1543

Kategorier/ Område	Højer herred	Lundtoft herred	Slogs herred	Bøking* herred	Horsbøl herred	Sild	Ialt
Gårde m/tjnf.	12	3	27	18	18	55	133
Karle	2	1	12	7	5	33	60
Piger	12	3	19	12	15	34	95
Drenge		1	3		2		6
Lillepige					2		2

* I Bøking herred et tilfælde af uspecificeret "tyende" (ca. 3 personer)

(Kilde: Tønder lens pengeregnskab, 1543).

Man ser altså, at pigerne var 1/3 flere end karlene i Tønder len. Dette er i modsætning til de tidligere gennemgåede lister, hvorefter karlene var flest. Skønt den nærmere diskussion af listernes variationer venter til næste afsnit, kan det dog allerede siges, at dette forhold kan have sin årsag i Vestkystherredernes karles engagement i sejlads og fiskeri.

Tjenestefolkenes skat i Tønder len fordelte sig således på de forskellige kategorier (tab. 16):

Tab. 16.

Tjenestefolk i Tønder len 1543 fordelt efter skattebeløb

Kategorier/Skat	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Karle	1		1		6			1	11	1			5		2	
Piger	1		10		19		4	1	21	1			8			
Drenge			2		1				3							
Lillepige	2															

Kategorier/Skat	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	40	48
Karle	5				10				1				7	5	4
Piger	9				15		1	1	1				3		
Drenge															
Piger															

(Kilde: Tønder lens pengeregnskab, 1543).

Man ser en fordeling, der i meget ligner Sønderborg lens. Karlenes skat er næsten fuldstændig den samme, mens pigerne har et par overraskende tilfælde, hvor skattebeløb løber op på 32 skilling (3 mark), svarende til 6 mark i løn.

Det samlede antal hushold, dvs. det antal personer, der betalte 20-penningskat, kan jævnføres med antallet af hushold, der betalte tjenestefolkskatten, som vist på tabel 17.

For Sild foreligger der ingen tal (tab. 17):

Tab 17.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Tønder len 1543

Gårde/ Område	Højer herred	Lundtoft herred	Slogs herred	Bøking herred	Horsbøl herred	Ialt
Ialt	110	44	196	327	306	983
Med tjnf.	12	3	27	18	18	68

(Kilde: *Tønder lens pengeregnskab, 1543*).

Sammenlignet med Sønderborg, Nordborg og Ærø var andelen af tjenestefolk slående lav. Generelt var det kun omkring 1/14 eller 6-7 % af husholdene, der betalte tjenestefolkskat, og i Bøking og Horsbøl herreder var det kun ca. 5 % af gårdene, der ydede. Dette må have sin forklaring.

Hushold med og uden tjenestefolk

Skattelisternes vidnesbyrd er fremlagt i tabelform, og vi kan begynde at sammenfatte: I alle slesvigske len var der tjenestefolk på gårdene. På bondegårde i 1500-tallets første halvdel inddrog man øjensynligt hyppigt tyende i arbejdsprocesserne. På den anden side er det lige så klart, at det ikke var alle gårde, der havde tyende, og at antallet af tjenestefolk efter skattelisterne at dømme varierede fra egn til egn.

I en række sydøstligt beliggende områder traf man et forhold mellem gårde, der havde tjenestefolk, og dem uden som 1: 3. Det var tilfældet i Sønderborg len 1534/43, Nordborg len 1543 og Ærø 1543. Et tilsvarende gennemsnit fandt man i Tørning len, men her forekom der tydelige variationer, idet gårdene i de vestligt beliggende herreder Frøs og Kalvslund for over 50 %'s vedkommende havde tjenestefolk, mens det i midterlandets

Gram herred kun var tilfældet for hver 7. gård. Endnu lavere var antallet af tjenestefolk i Tønder len, hvor kun 1/14 af gårdene havde tjenestefolk.

Forklaringer på disse variationer kunne naturligvis ligge i brist i kildematerialet i form af skatteunddragelser. At sådanne forekommer er givet, men det samstemmende vidnesbyrd fra flere uafhængige østslesvigske lister om relationen mellem gårde og tjenestefolk giver os grund til at tro, at der kan fæstnes lid til materialet, med en vis indrømmet fejlmargen. Det skulle med andre ord være muligt at bedømme de observerede variationer ud fra 1500-tallets samfund.

Da tyende muliggør en arbejdsintensivering af den enkelte landbrugsdrift, er det nærliggende først at søge forklaringer i forskellene inden for landbruget. En forklaringsfaktor byder sig klart til her. De østligt beliggende len med relativt højt antal tyende har alle fed østjysk muld, der måtte betinge et intensivt og frugtbart agerbrug. Herrederne med færre tjenestefolk var derimod alle beliggende i egne prægede af gest, selv om Bøking og Horsbøl havde adgang til vestkystens marsk. Gram herreds få tjenestefolk skal således givet sættes i forbindelse med den karakteristiske vestjyske blanding af bakkeøer og hedearealer, der præger herredet. Intensivt agerbrug har her haft trange kår. Imidlertid er det klart, at landbrugssamfundets socialstruktur overalt måtte have lige så betydningsfulde indvirkninger på tyendeholdet som agerbrugets former. Et studium af skattelisterne viser en forholdsvis ensartet gårdstruktur i de østligt beliggende herreder. Derimod viser 20.-penningeskatterne, at kystsognene i Tønder len prægedes af en kraftig social stratifikation med mange smågårde. De små brug har ikke krævet tjenestefolk udefra, men har kunnet levere arbejdskraft på daglejerbasis til de store gårde. En mindre betydningsfuld forklaring på det begrænsede antal tjenestefolk i Vestkysterrederne, men en sandsynlig hovedforklaring på disse herreders netop iagttagne afvigelse fra reglen om, at der var flest karle på gårdene, kan findes i deres erhvervsstruktur. Højer, Bøking og Horsbøl herreder ligger ved den jyske vestkyst og var stærkt involverede i fiskeri og sejlads¹⁹. Adskillige karle herfra må have været på fiskeri, der netop fandt sted i efterårs månederne samtidig med skattens opkrævning. På denne måde kan de have undgået beskatningen og sænket raten af karle til under normal.

Hvis man forsøger at finde sammenligningsmateriale til belysning af tjenestefolkenes antal, ser man, at mens der på Sjælland ved år 1700 gik 3 gårdbrug på hvert tyende, svarende til de østslesvigske 1500-tals relationer, var det sjællandske tyendes antal ved slutningen af 1700-tallet vokset så forholdet var 1: 2, en bevægelse som givetvis var nødvendiggjort af stigende hoveri, men selvfølgelig også var et udtryk for befolkningsvækst²⁰. Gennem hele 1700-tallet synes derimod visse jyske egne, hvorfra der ikke ydedes hoveri af betydning - selv om dette ikke er tilstrækkeligt undersøgt - at udvise en tyendemængde, der ligner den østslesvigske i 1500-tallet. Man må tro, at det var almindeligt, at ca. hver 3. gård af normalstørrelse i egne med fremherskende agerbrug og uden nævneværdigt hoveri havde tjenestefolk, men naturligvis forekommer der markante svingninger, som alene det her fremlagte materiale viser. Det synes imidlertid berettiget at hævde, at i hvert fald de østslesvigske gårde i 1530'erne og 1540'erne (forlængst?) havde overvundet senmiddelalderens demografiske problemer og fundet en stabil driftsform, der kun kunne ændres af gennemgribende ændringer i samfundsstrukturen.

På denne baggrund kan man da spørge, om det slesvigske materiale belyser spørgsmålet om, hvad det var, der i et bondesamfund, som ikke tyngedes af hoveri, betingede optagelse af tjenestefolk i husholdene? Hvilke forhold fik de sønderjyske 1500-tals gårdbrug til at fæste og lønne tyende? Til en besvarelse af dette spørgsmål kan der fremføres to højst sandsynlige svar, som kan søges verificeret ud fra skattelisterne.

Det første er, at det var de store gårde, der - konstant - havde brug for tjenestefolk. Det andet er, at husholdene - periodisk - optog tjenestefolk i situationer, hvor familien med dens sønner og døtre ikke kunne levere den fornødne arbejdskraft. Naturligvis udelukker den ene forklaring ikke den anden; idet det særlig på de større gårde kan have været nødvendigt at lønne tjenestefolk i situationer, hvor familiens arbejdskraft ikke rakte.

De store gårdes tjenestefolk

Visse gårde var så store, at det uden videre krævede tjenestefolk at drive dem. Det gælder særlig lensslottenes ladegårde. På Sønderborg slots ladegård fandt man eksempelvis i 1540 til 1543: Karlen, mejersken og hendes pige samt en lillepige. Rundt om i landdistrikterne lå der imidlertid også foged- og herredsfogedgårde og præstegårde, som gennemgående havde flere tjenestefolk. Typisk var det, at Nordborg lens præster i Oksbøl, Tontoft og Havnbjerg alle havde to tjenestefolk; hver en karl og to af dem piger, en 1 dreng. På Sundeved så man samme mønster. Præsten i Ullerup beskæftigede i 1534 1 karl og 2 piger og 1543 1 karl og 1 pige; mens embedsbroderen i Nybøl i 1534 lønnede 1 pige og i 1543 1 dreng. Præsterne i Broager, Sottrup og Dybbøl havde i 1543 ligeledes tyende i deres brød. I den sydlige del af Als ser man eksempelvis i Hørup sogn, at både præst og kapellan i 1543 havde karl og pige, og den Her Nils i Skodborg sogn, der betalte den næsthøjeste tjenestefolkeskat i Tørring len i 1524, må være byens præst. Man kan konkludere, at præstegårde på landet almindeligvis betingede folkehold.

Tilsvarende kunne herredsfogeder og andre fogeder med deres oftest store gårde og mange administrative opgaver bruge et par ekstra hænder ²¹. Herredsfoged i Sundeved Iver Persen havde i 1543 2 karle og 1 pige. Nis Henriksen til Hajstrupgård, som var berømt for sin optræden i 1523 på Urnehoved ting til fordel for Frederik I, havde en karl. Det skulle man også vente, da der var tradition for tjenestefolk i slægten; idet familiekrøniken fortæller, at Henriksens farfar Peter Petersen til Hajstrupgård før 1470 blev myrdet med en økse af en karl, som han havde straffet ²². Også hos møllerne finder man de tjenestefolk, der skulle ventes i de arbejdskrævende anlæg; således havde Bernt Møller i Stevning i 1534 en dreng, og det kan heller ikke overraske, at Peder Smed i Skovby i Lysabild sogn beskæftigede en dreng, givetvis til hjælp i smedjen. Visse store gårde og arbejdskrævende landlige erhverv havde konstant behov for tjenestefolk, men var det generelt, at de store gårde lønnede tjenestefolk? Dette kan undersøges ved at se, om de gårde, der betalte tjenestefolkeskat, også var de samme, der betalte mest i skat. Til at teste dette udvælges Nordborg len i 1543, hvor beløbene fra formueskatten, 20.-penningskatten, sammenholdes med optegnelser om tjenestefolk.

Resultatet er vist i tab. 18:

Tab. 18.

Det procentuelle forhold mellem betalt beløb i 20.-penningeskat og antal hushold med tjenestefolk i Nordborg len 1543

Skat i mark (afrundet)	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
% gd. med tjenestefolk	20	50	57	50	50	100	100	0	100				100	100	100

(Kilde: Regnskab over 20.-penninge skat af Nordborg len, 1543).

Skattelisten for Nordborg len rummer 109 skatteydere. Det fremgår klart, at en normal gård betalte 6 mark i skat, idet kun 39 ud af det samlede antal betalte mere end 6 mark. Selv om

Drey arme hauß meyß klagē auch/ Die yar dinst seind yn herb vñ rauch

Die Håndværckes Mayß klage.

Ich liebe Die auff mein eyß
Wie seind wir arme haußmeiß
Von iremman veracht/ verßchmädzt
Gutts bodt auß alle freyd gerucht
Kun gangen jar omb flachen lon
Wo ich weseß jß puchert ion
So thut man mirs am lon ab/ klage
Solich hann von her arbeit flagen
Es drist man mich auß wie ain pferd
Jm ber in dem andt omb den beß
Mit iren piaten/ siten omb fochen
Mit betzen ferren vber dweiden
Ich sey gelich günd ober/ dweid
Es fragt mein frau gar nicht nach
Ich müß die tagen inn der alben
Die wochen balde müß ich wachen
Dem maister frau finden omb frecht
Und bin jwar erst baim fomen nicht
Vmbgangen binden omb fomen

Mit erßpuyß in spier gar in fomen
Klappertent als bet ich ain gannger
Meine frau wß bet nit flecht sein gannger
Jaz lon/ jß thün ain solch wesch
Und dunck ich bodt mit arbeit ersch
Ja mit erßpuyß in den omb schlaffen
Vñ focher bodt aber mich laut waffen
Ich sey jß laut omb gar kein nüg
Dwals so bin ich so wußig
Ich wil berreden/ wußt racht du.
Eine Burgers vnd Mayß
Ich liebe Gred so ble mieß jß
Es ist wol recht omb eben was
Doch hab ich auch ain bettes jar
Gwin demß sam inn omer Claus
Ich dinst mit schmedt auß dem beß
Das mie bodt jred auff wach werginb
Widich bey meinem maister diens
Vry bab der Dresten ich so wil
Vber vber mich berßchen will

frau/ ochter/ schmedt/ ein auch/ schwiger
In her omb bald ich ein friger
Und ob ich gelich thü siner recht
Wirdt von her ander/ ich verßchmädzt
Am freitag thünd sy mich freiten
Mit goller omb mit dauem gieren
Wann sy gen sitzen wülen bangen
Doch die hann mit in sin beangen
Aman mödt diwel/ geruffen ban
Ein Zwlein fader auff die ban
Dann müß ich arme bloß biere
Jm ber Zuden bey in erßtrem
Doch in dem sy flader auß erben
Und die nach/ bey den finden biere
Mit wenig schlaffen/ frd auß ston
Den balen tag inn der star omb gon
Dann/ jstentich schuch omb flader
Und das ich/ fader gen nach dem layder
Dob gelich so wenig als du
Darum mein Gred so taib darß
Wie mirs auff/ dinst mich geruffen

Ich ber lust jß mer in ain Gdan.
Die Bauern Mayß klage.
Jerm klage vngelorn auß
Dich nicht will glauben die erßte
Auff dem beß bab ich batte leben
Mit schwer arbeit omb barmen
Gulter omb wintre wenig jß schiffen
Mit fien/ fomen/ gins omb schaffin
Mit melten/ putern/ misten/ streuen
Mit grolen/ schneyden/ misten/ bewen
Mit buden/ dchelen/ banß omb flach
Und als wese auß der erben wach
Auff arbasen inn wend omb regn
Klein bodt grobes biere allweg
Was siten fleßch nur milch/ und purß
Schane nur wicher diens/ bettes sey
Das soll in nemer ainem man
Dwals jß ich/ am erßen than.
Anthony Somßschneyder jß Augßpurg

Flyveblad fra Augsburg fra 1532 (?), hvor tre tjenestepiger klager over deres barske kår i tjenesten. Der er fremstillet tre typer: Håndværkerens, borgerens og bondens tjenestepige. Bondepigen klager over, at hun har et hårdt liv i landsbyen med tungt arbejde og liden søvn sommer og vinter, hvor hun må arbejde i både vind og regn. At spise får hun kun groft brød og sjældent kød. Hun råder sine medsøstre til at forbedre deres status ved at tage sig en mand.

dette begrænsede antal større gårde maner til forsigtige slutninger, er det klart, at tjenestefolkene var langt hyppigere blandt de, der betalte mere end 6 mark. Af dem havde ialt 24 gårde tjenestefolk. Tabel 18 viser klart, at betalte man over 10 mark i skat havde man altid tjenestefolk - undtaget er kun en enkelt gård, der gav 13 mark. På de rige gårde var det hyppigt, at man fandt flere tjenestefolk. Både dreng og pige havde Nis Hansen i Mjels, der gav 20 mark i skat, og fribonden Bertel Nis-

Træsnit fra Nürnberg fra 1553, benyttet til et tryk, hvori tre tjenestepiger klager over deres slette kår. Billedet er ligesom det afbildede flyveblad fra Augsburg en illustration af, at man fra omkring 1500 i stigende grad erkendte tjenestefolkene som særskilt gruppe i samfundet.

sen i Oksbøl med en skat på 18 mark. Der er grund til at konkludere, at jo større gården i de østlige landdistrikter blev, des større var sandsynligheden for at finde tjenestefolk, og på de største brug var tyendets tilstedeværelse nærmest uundgåelig. Imidlertid var det, som det fremgår af dette eksempel, kun en mindre del af normalgårdene, der havde tjenestefolk, og selv på de lidt rigere gårde havde åbenbart kun ca. halvdelen brug for folkehold. Dette antyder klart, at på gennemsnitsgårdene fæstede man kun tjenestefolk i visse situationer.

Periodisk fæste af tjenestefolk

Om de middelstore sønderjyske 1500-tals brug virkelig arbejdede ud fra en familiebaseret økonomi, der kun optog tjenestefolk, hvis kernefamilien ikke formåede at stille arbejdskraft, kan søges belyst nærmere ud fra skattelisterne. Det kan undersøges dels strukturelt ved at se på, om enker med karle er overrepræsenterede i materialet, og dels som proces, idet det gennemgås, om det er de *samme gårde*, der har tjenestefolk over 10 år. Det sidste er muligt ved en sammenholdning af skattelisterne fra Sønderborg fra 1534 og 1543.

Det er en nærliggende tanke, at enker, der drev gårde videre, måtte øge gårdens bemanding med en karl. I Nordborg len fandt man i 1543 ialt 6 gårde drevet af kvinder; af dem betalte kun 1 skat af en karl. På det sydlige Als var der samtidig to gårde, der blev drevet af kvinder, og som begge havde karle, mens 6 tilfælde af enkedrevne brug kan optælles i Sundeved, hvoraf 2 havde karle. Det beskedne materiale udviser altså på ingen måde nogen overrepræsentation af karle på gårde, der var forstaaet af kvinder. Disse gårde kunne som andre gårde fæste tyende; men de gjorde det ikke hyppigere. Andre husholdsinterne mekanismer, der ikke fremtræder af det her undersøgte materiale, må være trådt i kraft ved husbonds død.

For at se om det var de samme hushold, der holdt tjenestefolk, kan tjenestefolkskattelisterne fra Sundeved fra 1534 og 1543 sammenlignes. Umiddelbart fremtræder det, at en række bebyggelser kun findes i en af de to lister. Kun i 1534-listen forekommer Skelde (3 hushold), Blans (1 hushold), Ragebøl (2 hushold), mens Gammelgab med 6 hushold kun er i 1543-listen.

For 12 hushold kan der altså på ingen måde være tale om kontinuerligt hold af tjenestefolk. For de enkelte landsbyer, som er repræsenterede i begge skattelisterne, kan man videre gå ned på gårdniveau. Dette gøres ved at undersøge, om de enkelte gårdbrugere med tjenestefolk i 1534 kan genfindes i listen fra 1543, og om de da stadig havde tjenestefolk. For bebyggelserne Skelde, Dynt, Broager, Skodsbøl og Smøl kan der i 13 tilfælde konstateres brugerkontinuitet; imidlertid var der kun i 4 tilfælde stadig tjenestefolk på disse gårde. Det ser ud til, at de enkelte gårdbrug - af gennemsnitsstørrelse - optog tyende i givne situationer, og at der ikke er kontinuitet i folkeholdet på de enkelte gårde. Selv om der ikke fra de enkelte gårde foreligger materiale til belysning af husholdsstrukturen, er det overvejende sandsynligt, at det var ændringer heri, der bestemte hvilke gennemsnitsgårde, der havde karle og piger.

Konklusionen må blive, at mens de store 1500-tals gårde havde et relativt konstant behov for tjenestefolk, så var der for normalgårdene tale om et periodisk optag.

Tjenestefolkenes lønninger

Udover selve mængden af tjenestefolk belyser skattelisterne også tyendets pengeløn. Da skattelisters uundgåelige metodiske svagheder i form af unddragelser og underdrivelser, i måske endnu højere grad end for antallet af tjenestefolk, gælder for de betalte beløb, må det overvejes, om de fremlagte oplysninger om lønninger er pålidelige. Overvejelserne kan passende begynde med en præsentation af de lønposter, der kendes fra regnskabsmaterialet.

Den mest omfattende kilde til slesvigsk tyendeløn på landet i 1500-tallet finder man i lensregnskabernes udgiftsregistre. Her er ofte noteret, hvad tjenestefolkene på ladegårdene ("forværkerne") fik i løn. Personalet på Sønderborg ladegård kan således følges over end længere årrække, som vist i tab. 19²³.

Her er det samlede folkehold opført år for år:

Tab. 19.

Tjenestefolk lønninger på Sønderborg slots ladegård, 1518-43

Kategori /År	1518	1533	1534	1536	1537
Karl	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk
Mejerske	4 mk 4 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk	4 mk
Pige	2 mk 4 sk	2 mk 6 sk	3 mk 6 sk	2 1/2 mk 6 sk	3 mk
Pige	2 mk 4 sk	2 mk 6 sk			
Lillepige					

Kategori /År	1538	1540	1541	1541	1543
Karl	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk
Mejerske	4 mk 4 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk
Pige	3 mk 6 sk	3 mk 6 sk	3 mk 6 sk	3 mk 6 sk	3 mk 6 sk
Pige					
Lillepige		12 sk	12 sk	12 sk	12 sk

(Kilde: Pengeregnskaber for Sønderborg len).

Lønnen i Sønderborg delte sig således i dels den regulære årsløn, dels et beløb til sko. Allerede i 1518 fik karlen 6 skilling til sko, mens kvinderne på gården måtte nøjes med 4 skilling. 1533 og det følgende tiår var forholdene gjort lige på dette område, og nu modtog alle undtagen lillepigen 4 skilling til sko om året. De samlede lønudgifter var næsten fulstændigt statiske og stod på ingen måde i relation til den kraftige prisstigning, der ellers fandt sted på en lang række forbrugsgoder fra 1520'erne og fremefter gennem århundredet. Karl og mejerske modtog uændret gennem de 35 år henholdsvis 6 og 4 mark om året, og svage ændringer forekom kun med hensyn til pigerne, der hjalp mejersken: De to pigers arbejde varetoges fra 1535 af en person, der så tjente lidt mere, og som efter 5 års arbejde fik en lillepige til assistance.

Fra Åbenrå slots ladegård foreligger der oplysninger om lønninger fra 1535, 1538 og 1539. Her var lønudbetalinger tydeligvis delt i sommer og en vinterløn, som var lige store. En mejerske modtog de to gange om året 1 1/2 mark, en pige fik halvårligt 17 skilling og kohyrden 26 skilling. Det svarer til årslønninger på 3 mark, 2 mark 2 skilling og 3 mark 4 skilling. Tilsvarende oplysninger kan hentes fra Haderslevs, Tørnings og Gottorps lensregnskaber. Samstemmede viser disse regnskaber, at en pige på en af ladegårdene kunne regne med over 1 og gerne 3 mark i årsløn, ligesom hun normalt fik 6 til 12 skilling til sko. Disse oplysninger om praksis kan da sammenlignes med skattelisterens udsagn om lønninger. Som det er fremgået

heraf, bevægede pigernes lønninger sig oftest mellem 1 og 2 mark årligt, i Tønder len endda i enkelte tilfælde højere. Det må siges, at der en god overensstemmelse med vor viden om de faktisk udbetalte lønninger, især da de sidste umiddelbart må antages at ligge i den højeste ende af skalaen, idet det er rimeligt at tro, at lønnen på ladegårdene var forholdsvis høj i forhold til bøndergårdene. Krønikeoptegnelser fra Ejdersted fortæller, at en pige her om vinteren i året 1556 fik 20 sk og om sommeren 4 mk samt et par sko; samt at en karl i vinteren 1560 fik 1 mk 8 sk, om sommeren 3 mk 8 sk, mens pigen dette år fik 2 mk 1 skilling i vinterløn og 3 mk 8 skilling i sommerløn²⁴. Også i dette tilfælde er der tale om lønninger, der ligner dem, der fremgår af skattelisterne, omend Ejdersteds tjenestefolk lå noget højere. Det ser ud til, at listerne over tjenestefolkskat gengiver lønforhold, der ikke ligger for fjernt fra virkelighedens, og der er næppe grund til at betvivle skattelisternes udsagn om en lønstruktur, hvor karlene i gennemsnit lå højst med 3-4 mark årligt (med en tendens til endnu højere lønninger på 5-6 mark Ærø), hvor pigerne oftest fik 1 til 2 mark årligt og drengene næsten det samme, dog med en tendens til lidt mindre.

Spørgsmålet om pengelønnen var den eneste form for ydelse til det slesvigske 1500-tals tyende lader sig ikke besvare ved hjælp af skattelisterne²⁵. Sandsynligvis er brugsret til jord samt ydelse af naturalier i hvert fald i visse tilfælde indgået i overenskomsterne. Den ældst kendte sønderjyske bonderegnskabsbog, som stammer fra Maas ved Husum, viser eksempelvis, hvordan bonden Walke Widdesen omkring 1510 udbetalte sin karl Harre hans løntilgodehavende i form af brugsret til jord²⁶. I samme bog finder man dog fra 1570'erne en række optegnelser vedrørende folkeholdet, hvoraf det fremgår, at naturalier nu ingen rolle spillede. I sommerhalvåret 1570 udbetalte bonden på gården eksempelvis 6 mark og 1 par sko til en karl og 5 mark og 1 par sko til hver af to piger. Der er næppe heller grund til at overvurdere naturalieydelsernes betydning for de her analyserede slesvigske herreder. Alene det faktum, at skatterne i Slesvig blev udskrevet af pengelønnen og ikke som oftest i kongeriget af "kornsæden", turde vidne herom. Der var grundlæggende tale om et pengemellemværende, der naturligvis som altid måtte skabe en interessekonflikt mellem arbejdsgiver og arbejdstager; men på den anden side er det givetvis fejlagtigt at betragte tyendet som gruppe eller klasse for sig selv.

Tjenestefolkene som del af landbrugssamfundet

For ganske vist repræsenterer skattelisterne fra Sønderjylland en statslig erkendelse af tjenestefolkene som gruppe, og der er næppe tvivl om, at der generelt fra omkring 1500 skete en stigende samfundsmæssig udskillelse af dem. Billedmæssigt er dette fremstillet på tyske træsnit fra 1500-tallets første halvdel, hvor bøndernes tjenestepiger klager over deres dårlige vilkår. Og tilsvarende klager udstødes af en dansk tjenestedreng i skuespillet "Kortvending" fra tiden 1565-74: "I syv år har jeg tjent på landet/og altid tjent en bondemand/min løn den gav han mig hvert år/ endog den ikke meget forslår".

Men det må fastholdes, at der ikke er grund til at tale om social polarisering ud fra de her behandlede skattelister. De sønderjyske 1500-tals tjenestefolk i de undersøgte len indgik i et samfund uden en større landlig underklasse. De har derfor næppe udgjort nogen særskilt gruppe, men var antagelig blot børn af landbosamfundet på vej mod positioner som mand og kone i spidsen for gårdbrug. Som det flere steder er blevet udtrykt, var man i de traditionelle bondesamfund blot tyende på et stadium af en livscyklus, og der var intet nedværdigende i stillingen. Det understreges af, at skattelisterne som tyende også noterer sønner og døtre af gårdmænd. Noget andet er så, at dette forholdsvis harmoniske forhold stod i skærende modsætning til de betingelser, der samtidig udvikledes ved den

Olaus Magnus tekst til dette billede i hans værk om de nordiske folks historie fra 1555 beskriver, hvordan tærskning af korn udføres mod aftalt løn i penge eller vederlag. Vinterens tærskning udgjorde et hovedarbejde for såvel tjenestekarle som daglønnere.

slesvigske Vestkyst. På de store marsklandbrug i Ejdersted, på Nordstrand og omkring Husum opstod et arbejdsmarked, der tiltrak fremmed tyende. Lønnen var højere end i andre egne. Som en præst fra Nordstrand noterede ved år 1600: "Tjenestefolk og daglønnere har herredage hos os". Følgelig strømmede jyske karle og piger til og tog tjeneste for sommeren ²⁷. Dette medførte stærke sociale og etniske konflikter, hvor også mord på arbejdsgivere forekom. De fattigere vest- og midtslesvigske egne samt de traditionelle agerbrugsegne mod øst i landsdelen blev forskånet for sådanne sociale skel, der først skulle indfinde sig i de følgende århundreder. De her undersøgte lister over tjenestefolkskatter fra disse egne repræsenterer nok en tidlig udskillelse og registrering af tyende som gruppe i landbrugs-samfundet, men de er på den anden side levn af et samfund, hvor et grundlæggende interessefællesskab herskede mellem karl, pige og husbond.

Noter

1. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder Bd. 19, s.v. tyende, sp. 98-110.
2. Kong Christian den Femtis Danske Lov, 3-19.
3. Angående middelalderen se Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder Bd. 19, s.v. tyende, sp. 98-118 samt Erland Porsmose i Det danske landbrugs historie I, Kbh. 1988, s. 372. Først i 1700-tallet får vi fastslået tjenestefolkenes antal - Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800. Kbh. 1940. Samme: Det danske Landbosamfund 1500-1800. København 1978, s. 144-5. Hyrdernes specielle status belyses bl.a. af August F. Schmidt: Byhyrder. Et stykke bondehistorie. Kbh. 1928. Ang. tjenestefolk i Slesvig og Holsten se Silke Göttisch: Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840. Neumünster 1978. En dybtgående undersøgelse af svenske tjenestefolk foreligger med Börje Harnesk: Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige. Umeå 1990. For Finlands vedkommende er behovet for yderligere forskning i tjenestefolkshistorie før 1750 understreget af Jorma Wilmi: Tjänestefolk och husbönder i västra Finland under 1600-talet och 1700-talets början - synspunkter på forskningen. i: Panu Pulma (red): Den Problematiska Familjen. Helsinki 1991, s. 189-198.
4. Chronik der Norteluischen Sassen, Hrsg. J.M. Lappenberg 1865, s. 130.
5. Willi Alfred Boelcke: Bäuerlicher Wohlstand in Württemberg

- Ende des 16. Jahrhunderts. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 1964, s. 245.
6. Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660. Odense 1978, s. 72. I Sverige blev ekstraskat af drenge og piger først udskrevet i 1539. Ingrid Hammarström: Finansförvaltning och varuhandel 1504-1540. Uppsala 1956, s. 362.
 7. Jfr op. cit. Bennike Madsen, s. 72 med note 69 - ud fra den nedenfor omtalte slesvigske praksis er der næppe tvivl om, at kildens "leen" må forstås som løn.
 8. R. A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnskaber. Haderslev og Tørning Amters (Lens) regnskaber, 1524. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig 1967, s. 9. Her omtales fejlagtigt en tjenestefolkskat fra 1535 (fejlen skyldes, at restancer fra 1534-skatten optræder i skatteregistre for 1535). Om mikkelsdag som skiftedag i 1800-tallet se H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv som det i Mands Minde førtes, navnlig i Vestjylland. 2. opl. Kbh. 1898, s. 63.
 9. E. Andersen: De Hansborgske Registre, II. Kbh. 1949, s. 123-4.
 10. Tegnelser over alle lande, Danske Magazin 4. Række, Bd 1, Kbh 1864, s. 126.
 11. R. A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnskaber. Haderslev og Tørning Amters (Lens) regnskaber, 1524. Regnskab over bede af kirker, gejstlige og tjenestekarle i Tørning len.
 12. R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnsk. Haderslev og Tørning amters (lens) regnskaber 1524, 1531, 1538-40. Tørning lens pengeregnskab 1524. Dette regnskab nævner også s. 97 de 168 mark 2 hvid, der indkom fra tjenestefolkskatten i lenet.
 13. R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnsk. Sønderborg og Nordborg amters (lens) regnskaber 1533-34. Pengeregnskab for Sønderborg len 1534. Jfr. også bemærkningerne om fogederne i Falkenstjerne og Hude: Sønderjyske Skatte og Jordebøger. Kbh. 1895-99, s. 160-1.
 14. R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. rev. regnsk. Tønder amts (lens) regnskaber 1533-43. Pengeregnskab for Tønder len, s. 70.
 15. R. A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. rev. regnsk. Sønderborg len regnskab 1543.
 16. R. A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. rev. regnsk. Sønderborg len regnskab 1543.
 17. R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Rev. regnskaber. Sønderborg amt (lens) regnskaber 1537-8, 1540-43. Regnskab for 20-penningeskat af Nordborg len 1543. Udgifet Falkenstjerne og Hude (1895-99) s. 215-17.
 18. R. A. Slesvigske og holstenske regnskaber til 1580. Rev. Regnsk. Tønder amts (lens) regnskaber 1533, 1535, 1537, 1540-1, 1543. Pengeregnskab for Tønder len 1543, s. 152-63.
 19. Jfr. Bjørn Poulsen: Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1450-1650. Odense 1990. Her gennemgås et regnskab fra c.

- 1545, ført af en ung mand, der netop kom fra Højer herred, og som var engageret i Vesterhavsfiskeriet. Fiskeriet er undersøgt hos H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer. Varde 1965.
20. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800. Kbh. 1940, s. 32, 69.
 21. Jfr. Bjørn Poulsen: Den sønderjyske herredsfoged i senmiddelalderen. Et herredsfogedregnskab fra Sønder Gos herred 1474-75. Sønderjyske Årbøger 1991, s. 73-86.
 22. Om mordet se f.eks. Knud Gether: Middelalderfamilier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge. Kbh. 1986-7, s. 201.
 23. Alle regnskaber - R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Rev. regnskaber.
 24. Peter Sax: Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Ditmarschens. Bd. 2. St. Peter-Ording 1985, p 83, 85.
 25. Angående 1700-tallets tyendelønninger se bl.a. Skrubbeltrang: Husmand s. 238-40. Slesvigske tyendelønninger behandles af Göttisch Beiträge, s. 53-73.
 26. Stadtarchiv, Husum D 2/H 1318a. s. 149, 153, 154. Jfr B. Poulsen: Bondens penge, s. 99-100.
 27. Forudsætningerne for opkomsten af agrare systemer baseret på fremmed arbejdskraft er bl.a. undersøgt af Jan Lucassen: Migrant Labour in Europe 1600-1900. London 1987.